

AZ ESZTÉTIKUS.

Brassai, mint esztétikus mutatkozott be az irodalomban. 1832-ben a *Nemzeti társalkodóban* jelent meg első értekezése *A gyönyörűségről*.¹ Ez a folyóirat nem volt alkalmas közeg, hogy rá a nagy nyilvánosság figyelmét felhívja. Eredeti gondolatai észrevétlenül maradnak. Ez a körülmény ugyan lehangolja, de nem csüggeszti el. És nem veszi el hitét és meggyőződését gondolatai valódi értéke felől. Sokkal később elpanaszolja egyszer Gyulainak, hogy egyedül ő volt az, aki tél-túl figyelmére méltatta az ő esztétikai alapelvét, azt, hogy az esztétikai gyönyörűség oka nem a művészeti tárgyban, hanem lelkünknek az általa felébresztett működésében áll. Anyira meg volt győződve ez alapelv érvényességében, hogy sokkal később, 1859-ben, a *Szépirodalmi Közlönyben* *A szépművészetek általános elve* címen másodszor s 1877—78-ban az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*-ban, harmadszor németül is kiadta értekezését Meltzl Hugó fordításában. Kortársai nem vették észre ez értekezését. De mi késői olvasók bámulattal állunk meg előtte. Iskolai tanulmányait adatok hiányában nem kísérhettük kellően figyelemmel. Iskolái végzése után nyomon kísérjük ugyan élete külső folyását, de tanulmányaira, olvasmányaira csak megjelent műveiből tudunk visszakövetkeztetni. S itt egyszerre azt látjuk, hogy kora esztétikai irodalmát nemcsak hogy ismeri, de azt is észrevesszük, hogy az akkori elméletek ellentétes irányú, zűrzavaros áradatában fölényes biztonsággal szemlét tart, bírálatot gyakorol és — *megindul sok tekintetben eredeti és új csapáson*. Milyen a képe az akkori esztétikai tudománynak? Sok termékeny esztétikai gondolat kezd ez időtájt csirázni a külföldi irodalomban.

¹ A gyönyörűségről, melyet a Szép-mívek szemlélete vagy hallása okoz bennünk. Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár, 1832. I. Folytatása: A szép-mívek által okozott gyönyörűről. II. Aláírás: W (=Welmer. Atyja Brassai Welmer S.-nek írta magát.)

Hutcheson a belső esztétikai érzékről értekezik, *Home* a tetszés lélektani folyamatát vizsgálja, *Dubos* Lessinget megelőzően az elme tevékenységéből származó kellemes érzést élettani szempontból elemzi, *Hume* sejteni kezdi, hogy az esztétikai tetszés felkeltésében nagy szerepet játszik a képzetkapcsolódás elve, utána *Priestley*, *Diderot* munkáiban találunk elszórtan sok gondolatkeltező észrevételt. Ugyanekkor azonban az ú. n. populáris filozófia sekélyes elvei és megállapításai uralkodnak az elmén. A század vége felé megjelennek Kant hatalmas kritikái s az eddig szétszórtan elémerezkedett pszichológiai nyomok a metafizikai speculatio erőrekapásával egyszerre eltűnnek. A külföldi elmélkedéseknek az esztétika magyar történetében azonban Brassai előtt alig találjuk egy-két visszhangját *Szerdahelyin* és *Verseghyn* keresztül.

Ebbe a korszakba esik Brassai fellépése, aki éles látással egyszerre felismeri és visszahelyezi a lelki folyamatokat az esztétikai műélvezés határain belül jogaikba. S ezzel olyan nyomot vág az esztétikai tudomány történetében, melyet ugyan észre sem vettek s követői nem akadtak hosszú ideig, de amelyre az esztétika később a 60-as években a spekulatív esztétika hanyatlásával a külföldön s nálunk is a 70-es években rálépett (*Greguss*, *Gyulai*) s még ma is azon halad. Brassainak ezt a helyes irányt jelölő érdemét a Magyar Tudományos Akadémia is észrevette — 85 év múlva 1917-ben, mikor *Jánosi Béla*, az esztétika történelmének nagyszorgalmú és helyesen értékelő megírója egy értekezésében¹ felhívta rá a figyelmet. Azelőtti ilyen tárgyú törekvések sikertelenek voltak.²

Melyek azok az értékes gondolatok, melyeknek teljes kifejtése egy rendszeres esztétika alappilléreit szolgálhatta volna, de amelyeknek részletes kifejtésével a tudomány kárára Brassai adós maradt?

Az esztétika *induktív tudomány*, amelynek egyetlen forrása a tapasztalat. Ma természetesen látjuk e kijelentést. Az ő idejében, mikor az esztétika a spekulatív metafizika egyszerű függvénye volt, a tett erejével bíró állítás, mely a filozófiai gondolkodás egyetemes áramlatával öntudatosan száll szembe.

¹ A lélektani esztétika úttörői Magyarországon. Akad. Értesítő 1917 és Brassai a művészi hatás okairól: Budapesti Szemle 1917.

² Dr. Gál K., Brassai mint filozófus. 1889. Fitz J., Brassai Sámuel. 2. kiadás. Budapest, 1912.

„Én az aesthetikát rendíthetetlenül tartom induktív tudománynak s a szép értelmezése kísérleteinek sikertelensége által magamat az inductio egyedül idves pályájáról leriasztani nem hagyom.“ Mint minden más vállalkozásánál, itt is először a módszer kérdésével vet számot. S jelzi, hogy ez értekezése 12 évi indukció eredménye. De eljárásánál két „jogos és ártatlan“ fogással él. Az indukciót megszükiti a művészeti szép birodalmára, kizárván fejtegetései köréből a természeti szépet. A másik „sajátibb és lényegesebb“ fogás az, hogy „nem azokat a tárgyakat veszi vizsgálata alá, melyek a tetszést keltik, hanem magát im e tetszést.“ Tehát már kiindulása tudatosan nemcsak elüt, hanem egyenesen ellentétes a korabeli esztetikusok eljárásával. A szép meghatározását, mellyel korabeli esztetikusok telezúgták a világ fülét, meg sem próbálja, mert tudja, hogy nem vezet eredményre, hanem elindul a maga saját útján.

Az esztetikának tehát nem a metafizikai spekulatio, — mely „hegyire állítja a gulát“ — hanem a tapasztalás az alapja, egyetlen forrása. Az esztétika nem elméleteken nyargal, hanem a tények megfigyelésén és vizsgálatán vezet keresztül.

A művészet jellemző vonásai nem a tárgyakban vannak, hanem az élvező lelki állapotában. A kérdést tehát itt is megfordítja s a problémát a külső világból áthelyezi az emberi lélekbe. Ezzel az esztétika lélektani megalapozást nyer s mi megállapíthatjuk, hogy *Brassai a lélektani esztétika úttörője Magyarországon*. Jánosi ebben látja tanulmányának második s „legértékesebb“ eredményét. „Eddig igenis objective, vagyis a tárgyakban magában kerestük a szépmesterség sajátosságát tevő tulajdonságokat.“ Fordítsuk meg hát a dolgot. „Minthogy a szépművektől okoztatott gyönyörűséget egészen csak magunkban tapasztaljuk, ezt a benyomást vizsgáljuk meg közelebbről, fejtsük, daraboljuk fel az őt alkotó egyes érzésekre s amely tárgy alkalmas lesz ezeket felébreszteni bennünk, ruházzuk bizvást arra a szépmű dicső nevezetét.“

A művészeti hatás oka nem az *utánzásban és eszményítésben* van, amint a korabeli esztetikusok végevárhatatlan fejtegetésekben tanítják. Az esztétikai tetszésnek két forrása van: egyik a lelki képességek foglalkoztatása és gyakorlása, amely már magában — habár nem sajátosan esztétikai — gyönyörűséget okoz, de ezt az élvezetet még fokozza a meggyőzött nehézség jóleső érzése. Példáiból azt látjuk, hogy itt lelkünk

kitaláló, kiegészítő munkásságát érti. A műélvező t. i. a műalkotásban sohasem nyer *teljes* képet a valóságról, az ábrázolt dologról, hanem a mű követeli a szemlélő kiegészítő tevékenységét. Ez a tevékenység a *teremtő képzelet* vagy *fantázia*, melyről Brassai, a különben hideg stiliszta, lendületes, költői szavakkal ír s melyet a művészi lángelme jellemző sajátosságának tekint. Úgyhogy, Brassai szerint, habár a műélvezet korántsem kíván olyan teremtő erőt, mint a műalkotás, mégis vitathatatlan, hogy a művészből az alkotás, a műélvezőben a szemlélés pillanatában működő erők és lelki folyamatok egy lényegűek. Az alkotás is szorosán véve nem egyéb reprodukciónál, minthogy lelkünk teremtő ereje csak abban áll, hogy az érzéki tárgyak képeit más-más rendbe, más összefüggésbe és arányba helyezi. Ez az értekezésnek harmadik figyelemre különösen méltó gondolata.

Ha most lelkünknek ezt a kiegészítő munkásságát közelebbről elemezni akarjuk, azt látjuk, hogy az az *associáció, képzet-társítás* törvényénél fogva lehetséges. Brassai e törvénynek rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít: a lelki élet olyan gravitációs törvényének tartja, minő a Kepleré a fizikaiban és sajnálja, hogy Locke nem akadt egy Newtonra, „ki az ideák társítását, mint a pszichológiai világ gravitációja törvényét felkapván“, ezt a lelki jelenségek magyarázására használta volna fel. A műélvezést két lelki működés biztosítja. Egyik maga a mű a maga egyenes, direct hatásával, másik az élvező lelkében felébredő emlékképek. Ezeket a reproductív tényezőket az associáció kelti fel. A mű egyenes hatásának már csak az a szerepe marad, hogy a kiegészítő utánteremtést megindítsa. „A szépmesterség által felgerjesztendő képet alkotó egyes vonásoknak már készen kell feltűnni, ha szétszórva is, emlékezetünk tárában; s lelkünk munkás hatása az, hogy ezeket a szépműtől adott jelszóra villámsebességgel összeszedvén egybeállítsa.“ Ezek az associációs emlékképek nem mindenkinél azonosak és egyformák, ez az oka annak, hogy a mű hatása egyének szerint különböző lesz. Ha a szükséges emlékek nincsenek meg az öntudatban készen, akkor a várt esemény nem jő létre. A művészet hiába pendít meg egy húrt, „ha szivemben harmoniás visszhangot nem talál.“ Az irodalom és művészet sok beszédes példái közül csak egyet: Szabolcskának a *Grand Caféban* c. versét. Egy párisi kávéházban ül a költő. A terem tele fénnel, ragyogás-

sal, jó kedvvel. Az asztalokat fényes urak, ragyogóan öltözött leányok és asszonyok ülik körül. És ebben a messze, messze idegenben egyszerre csak magyar muzsika szólal meg. És erre a szomorúan sírdogáló nótára a költő szíve csordultig telik meg gyönyörűséget termő bánattal, lelkében felrajzanak a távoli magyar alföld emlékképei, a terem lángjai átváltoznak pásztor-tüzekké, megtelik lelke a magyar alföld életének kedves képeivel, feltűnnek a délibáb, a csárdák, a nyájak, a ménes, a hazai életnek és földnek egy kis darabja életté elevenül lelkében, mert „szíve van tán a nótának.” De amíg a magyar nóta hangjai ilyen bűvös erővel veszik hatalmukba a költőt, kinek szeméi az édes-bús gyönyörűségtől könnyben áznak: a párisi közönség „cifra lányok, fényes urak, asszonyságok” tovább beszélgetnek, nevetgélnek, mintha nem is hallanák a muzsikát, amely nem szól lelkükhöz, mert szívükben nem ébredt „harmóniás visszhangzat” a magyar nóta hallatára. A költő ezt a mély lélektani igazságot intuitív megérzésével utánozhatatlan egyszerűséggel fejezi ki:

Tudja a jó Mindenható,
Mi is azon sírni való,
Hogy a ménes ott delelget
Valahol egy csárda mellett,
Csárda mellett.

Brassai most azt vizsgálja, hogy milyen arány van az intenzitás szempontjából e két alkotó elem, t. i. a mű által keltett inger és a lélekben felidéződött asszociációs emlékképek között s e szerint az arány szerint a művészeteket bizonyos sorrendbe állítja. A direct hatás a legkisebb a költészetben, de az asszociációs emlékképek hatása a legnagyobb. A szobrászatban „a szemlélő lelke s a művész vésője csaknem egyenlő mértékben munkálkodik.” A festészetben a tárgyak körvonalai — amint Brassai mondja: „körülrajzai” — a színek, árnyékolás „már magukban is igéző ingerrel bírnak s a lélek munkáságának keveset hagynak a kép kiegészítésére,” tehát erősödik a külső inger s ennek megfelelően gyengül a közvetített. „A zenét a többi művészetekhez s a szépművek benyomásának előadott elvéhez igen vékony fonal tartja.” Jegyei, a dallamba s öszhangba szerkesztett hangok oly ingerrel hatnak, hogy lelkünknek kevés módot engednek munkálkodásra. „Noha Brassai — mondja Jánosi — itt is inkább jelez s adós marad a részletezéssel, megvan az a kétségbevonhatatlan érdeme, hogy

a képzettársítás esztétikai jelentőségét méltányolta oly időben, mikor a korábbi s azóta jóformán elhangzott s elfeledett külföldi associációs esztétikának nálunk még nem támadt visszhangja." Jánosi ez állításában egy tévedést helyre kell igazítanunk. Ő Brassai ideje előtről külföldi associációs esztétikáról beszél. Ez tévedés. Az angoloknál Burke és Home, a németeknél Herder művei itt-amott elejtve nyújtanak némi adatot arra, hogy az associáció szerepet játszik nemcsak a lélektanban, hanem az esztétikában is. De e korban associációs esztétikáról beszélni — korai.

Brassai tehát a képzetek kapcsolódásának fontos szerepét az esztétikában nálunk először vette észre s először adta egy associációs esztétikának alapvonalait, jóval korábban, (44 évvel), mint Fechner, aki a németeknél hasonló módon harcol a metafizikai alapon álló deduktív módszerrel dolgozó esztétikák ellen. Brassai gunyolódik Vischernek hat kötetes deduktív esztétikájával s nem tudja ráadni a fejét, hogy elolvassa. Fechner szembeállítja az *Aesthetik von Oben*-nal az *Aesthetik von Unten*-t s amazt agyaglábú óriásnak mondja. Fechnernek, aki nem céhbéli esztétikus, az a nagy érdeme, hogy az associáció esztétikai nagy jelentőségét nemcsak észrevette, hanem részletesen és rendszeresen kifejtette. Az a mód, ahogy az egyenes, direct inger és a közvetett, associációs emlékképek különböző arányait látja az egyes művészetekben, csodálatosan egyezik a Brassai felállította sorrenddel.

Ime, a magyar tudomány megelőzi a németet, de a magyar tudományos világ észre sem veszi 1917-ig, hogy minő értékes, figyelemreméltó kezdő lépések történtek az esztétikai tudomány életében nálunk. Brassai mélyen meg volt győződve 12 évi indukció gyümölcseként megérett alapelvei helyességéről, mit bizonyít az is, hogy értekezését változtatás és bővítés nélkül még egyszer magyarul s harmadszor németül is kiadta, de egyik sem keltett figyelmet.

Sajnálni lehet azonban, hogy alapvető gondolatai részletes kifejtését meg sem kísérelte. Az asszociáció elvét nem alkalmazta az összes esztétikai jelenségekre. A természeti szépet elválasztja a művészeti széptől. Egy élőfa látása hidegen hagy, míg ugyanannak a fának híven megfestett képe tetszést kelt. Miért? Azért, mert az előbbi kép formálását lelkünk „mintegy szenvedőleg és tudta nélkül teszi meg”, míg az utóbbinál „ez

az önkéntesség nélkül való és szinte mechanikai munka nem elég", hanem szükséges lelkünk kiegészítő munkássága. Nemcsak „az előadott másról“ csinálunk ábrázolatot, hanem az előképül szolgált eredeti valóságról is s ezért egybevetjük a kettőt. Ez az egybevetés azonban a természeti tárgyaknál nem történik meg s ezért az asszociáció működésének itt nincs szerepe.

Az asszociáció elmélete Brassait itt egy olyan gondolatra vezeti rá, amellyel a modern esztétika a műélvezés lényegét magyarázza. Ez a csalódás, az illuzió elmélete. A műalkotás ugyanis sohasem adja a valóságos tárgyat a maga teljességében. Az a valóságnak csak vázlatos és kivonatos képe, melyet a képzelet „önerején“ önmagából egészít ki s hozzáadja azt, ami a mű életteljességéből hiányzik. Így az élvező lelkében a kép kiegészül, az élettelen életté teljessé lesz, a művésztől adott, az élvező alanyból és alanytól hozzácsatolttól a valóság színét kapja s csalódást keltő erejű lesz. *Ez a mai esztétika illuzióelméletének lényege is.* Brassainál az asszociáció eszköze lesz az illuzió-keltésnek, t. i. a művész jegyeivel képzeletünket megindítja s midőn lelkünk az érzéki és az asszociációs emléképeket teremtő munkájával összeolvasztja, ezzel a valóság látszatát kelti. A költő a festői szókkal, új fordulatokkal, a ritmus és rím használatával, alakzatok, tropusok alkalmazásával megindítja az utánteremtő képzelet munkáját. A festő vásznán a testiség észrevétele csalódás; csalódás az is, ha a rajzon vagy festményen az emberi hús és bőr képét véljük látni. Illuzió az is, ha hideg fehér márványszobor ereiben meleg, piros vért képzelünk lüktetni. A haldokló gladiátor ajkáról az utolsó lehelet elröppenését véljük hallani. A Laokoon-csoportról nem tudjuk szemünket levenni, nehogy ezalatt beteljesedjék a szerencsétlen apa szörnyű sorsa. Brassai e példái teljesen fedik a mai illuzióelmélet lényegét.

A modern esztétika különbséget tesz a közönséges és a művészi csalódás között. Az előbbi tudattalan, az utóbbi tudatos és önkéntes. Az otromba megtévesztési kísérlet a művészetben (szobron parókából haj, testszínű arc stb.) Brassai szerint visszatevészt kelt. Brassai azt mondja a hollandi festőkről, hogy művészi tárgyaiknak temérdekséget és kidomborodást képzelődésünk és önkéntes csalódásunk ad. Ezért kelt gyönyörűséget Laokoon látása, Desdemona megrendítő sorsa, Szent Sebestyén szenvedése, míg a valóságban hasonló látványoktól iszonyodva for-

dulnánk el. A csalódás-elmélet mai magyarázóit és híveit teljesen egyeznek Brassaival abban, hogy a természetet és művészetet az élvezőre vagy szemlélőre gyakorolt hatás szempontjából élesen elválasztják. A természet teljes, nem szorul kiegészítésre, hozzáadni valónk nincs, nem is lehet. Amit a művész nyújt, az csak „skizzelt kép”, egy darab a természetből, csonka, hiányos, melyet lelkünk utánteremtő ereje tesz teljessé.¹

Brassai érdeme, hogy az illúzió jelentőségét az esztétikai hatásban felismerte és jelezte. Sajnos, csak jelezte, mert cikke csak vázlat „hosszú homályban tapogatózásai után szemébe ötlő világosságsugár, inkább gondolatébresztés.” Ércérre bukkant, de nem aknáztta ki, csak jelezte, hogy megtalálta. Irányt jelölt, szempontokat adott, épülettervet dolgozott ki, de a felépítést másokra hagyta. Ezek azonban nem jelentkeztek. „Gondolatai és terve azonban mindenképp érdekesek és kivált történeti távlatból határozottan értékesek.”

Jánosi így foglalja össze végső ítéletét erről az esztétikai értekezésről: „Brassai egész sor gondolatot szólaltatott meg nálunk először”, melynek alapján „az esztétikának új és egészséges fejlődését lehetett volna biztosítani. Sajnos, e közlemények nem ébresztettek figyelmet: eredeti észjárásról tanuskodó értékes fejtegetései, azt mondhatjuk, nyomtalanul hangzottak el”. Utána egy hosszú korszak következik a Vischer és Carrière spekulatív esztétikájával, melyeknek letűnte után a lélektani alap megint elfoglalja helyét az esztétika birodalmában. Megállapíthatjuk, hogy Brassai majdnem 100 év előtti esztétikai gondolatai ma sem a múltéi, hanem a tudomány az esztétikai tetszés és gyönyörűség magyarázására ma is csak az ő eszméivel tud szolgálni.

A művészetek közül nagyon behatóan a zenével és költészettel foglalkozott. A művészetek hagyományos felosztását nem fogadja el, hanem a maga részéről *szellemiekre* (egyedül a költészet) és *gépiesekre* osztja. Ez a felosztás eshetik kifogás alá, de a hozzáfűződő észrevételek nagyon tanulságosak. A költészetben az iskolák mindig károsak voltak s nem emelkedés, hanem hanyatlás korszakát mutatják. Az angol drámairodalmat Shakespeare, a francia romantizmust Hugo Viktor és Lamartine nemcsak kezdték, hanem be is fejezték. És

¹ Lange K. Das Wesen der Kunst, Berlin, 1907. Volkelt, System der Aesthetik. München, 1905.

miért? Azért, mert a költészet oly egészen szellemi, oly tökéletesen étheri, anyagot és eszközöket oly lényegébe felvevő és összeolvasztó, hogy minden gépies segítséget merőben nélkülöz. „Minden igazi (költői) lángész megteremté magának az alakot is, melyet követői sohasem tökéletesítettek.“

Foglalkozik a *lángelme* természetrajzával is s hivatásának azt látja, hogy *tökéletes* kell teremtenie, nem *újat*, mert hiszen minden teremtés tulajdonképen csak reprodukció. A lángelme nem születik, hanem lesz. Három kelléke van, mely nélkül lángelme nem lehet: természeti tehetség, az egy tárgyra irányzó körülmények szerencsés összetalálkozása és „a mindent legyőző kietlen munka, mely a lehetőséget valósággá emeli.“ A költői hatás a „sugalló geniusz titka“, mire nem taníthat meg senki s a jós és az igazi költő között határvonalat ki bírna húzni? S Fábián Gábor egy mérges hangu polemia után azzal adta ki rá a mérgét, hogy a „költészet terén merő nullának tekinti a jó öreget.“

A KOLLÉGIUMI TANÁR.

1836. aug. 16-án Molnos Dávid, a földrajz és történelem tanára, kolerában váratlanul meghalt.¹ Daniel Elek főgondnok javaslatot tesz a főjegyzői és tanári állás betöltésére. Utóbbira Nagyajtai Kovács Istvánt, Mikó Lőrincet vagy Brassait javasolja, csak „modo provisionis“. A Képviselő Tanács nem fogadja el a javaslatot, hanem helyettesítéssel tölti be az állomásokat. Az 1837. febr. 7-től tartott Főtanácson megismétli indítványát. A Főtanács Brassait megválasztja „az érdekllett cathedra állandólagi betöltésére.“ Az ajánlattevő főgondnok csak helyettesül való megválasztását ajánlja, a Főtanács véglegesnek választja. A másik feltűnő jelenség: eddig tanár csak felszentelt pap lehetett. Brassainak tetszésére bizzák, hogy felszentelteti-e magát vagy nem. Mindezek arra mutatnak, hogy Brassai tudományos hírneve a tanárválasztó Főtanács tagjai előtt meg volt alapítva. Pedig a hangulat — amint Kőváry írja — nem egységesen nyilvánult mellette. Voltak, különösen a régi szabású és gondolkozású tanácsosok között olyanok, akik bizonyos idegenkedéssel fogadták Brassait, akiről Szilágyi a Clio-perben írt erős kritikája miatti bosszankodásában világgá kiáltotta, hogy iskolát rendesen sehol sem végzett s klavirmester.

¹ Forrásaim az egyházi képviselő és főtanácsi, valamint az igazgatósági jegyzőkönyvek.